

Angelė Vilutytė-Rimševičienė

J. A. Pabrėžos sisteminis augalų vardynas „Waardaa tayslynynee Augimiu...“¹ (1834)

Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771–1849) į lietuvių kultūros istoriją įėjo kaip vienas žymiausių XIX a. lietuviškų gamtos mokslų, ypač botanikos terminų kūrėjų. Sukaupęs daug medžiagos apie Žemaitijos augmeniją, jis ėmėsi didelio darbo – savo gimtąją žemaičių tarme parašyti augalų sistematikos vardyną, kurį pavadino „Tayslós augumynis“ (1843). Šis vardynas vėliau tapo svarbiu botanikos terminų ir augalų vardų šaltiniu. Juo naudojosi Povilas Matulionis, ruošdamas savo *Žolyną*, iš jo daugiausia medžiagos imta *Lietuviškam botanikos žodynui* (LBŽ). Prof. Jonas Dagys ir botanikos žodyno sudarytojai stebėjosi autoriaus darbštumu ir kruopštumu: juk jis vienas pats, beveik neturėdamas medžiagos, pirmasis sudarė, sukūrė lietuvišką botanikos terminiją ir augalų vardyną (Dagys 1937: 231). J. Pabrėža palaikė mokslinius ryšius su to meto Vilniaus universiteto botanikais, naudojami XIX a. pradžioje išleista K. Linėjaus, K. Sprengelio, M. Blufu, M. Fingerungo botanikos veikalais, studijavo lenkų kalba parašytus botanikų darbus.

Vėliau, važinėdamas po Žemaitiją, J. Pabrėža ne tik rinko, aprašinėjo augalus, bet ir gretino savo parašytąją medžiagą su minėtų autorių moksliniais veikalais. Nors J. Pabrėža dirbo vienas, bet būdamas nepaprastai darbštus ir atkaklus, parengė didelius botanikos veikalus, svarbius mokslui ir dabar. Tai buvo pirmasis bandymas parašyti lietuvių kalba botanikos veikalą. Tam reikėjo sukurti gimtąją kalbą terminiją: augalų šeimų, klasių, cilijų pavadinimus. Tie darbai reikalavo didelio teorinio ir mokslinio pasirėngimo.

¹ Waardaa tayslynynee Augimiu atsyradantiu Augmyniėžioo žemaytynynee Ōzwerąčžio saawicyj Augmes liig šžioł aatrasas Žemaaytyusy, Lyyitōwoo, Wolyynyjoo, yr Podo-olyjoo: só prijuungsynō Waarduu paprastuuju Žemaaytyszku, Lyitōwōwyszku, Pruu-syszku, yr Laatwyszku, žmonyms tuu Taatuu geraa žynomu. Par Kōnyga Ambroziejō Jōōrgji Paabrēža bōwosi Koznadyyjyr j Mookitoji Yszkaluu Kretingos. sōrasziiti. Meetusy 1834. – Kretingoo.

Rengdamasis rašyti „Taislių“ (veikalo apimtis 1040 p.), J. Pabrėža ėmėsi pagalbinių darbų. Yra išlikę 1834 m. rankraščiai „Sryje Balsenyyny“ (alfabetinis lietuviškas ir lotyniškas terminų sąrašas, apie kurį esu rašiusi [Vilutytė 1995: 169]) ir „Waardaa tayslynynee Augimiu“ (sisteminiai augalų vardai). Jie buvo svarbūs sudarant pagrindinį veikalą.

1925 m. prof. Antanas Salys (paragintas Eduardo Volterio) ieškodamas rankraščių lankėsi Kretingos vienuolyne. Čia jis rado J. Pabrėžos rankraščių. A. Salys rašė: „Didžioji rankraščių dalis Pabrėžos. Iš rastųjų rankraščių aiškiai matome kun. Pabrėžą trims darbams atsidėjęs: žmonių dvasios reikalų rūpinimui, jų gydymui ir augmenijos tyrinėjimui. Verčiausi botaniniai rankraščiai, tik gaila, kad daugumas jų nepilni, nebaigti. Tikrai baigtu ir pilnu, rodos, tik du rankraščiai: „Sryje Balsenyyny“ ir „Waardaa tayslynynee“ (Salys 1985: 199–200).

„Waardaa tayslynynee Augimiu“ rankraštis saugomas Nacionalinėje M. Mažvydo bibliotekoje. Autorė naudojami šio rankraščio fotokopija. Rankraštis, turintis 205 numeruotus puslapius, parašytas tušu 1834 m. Kretingoje. Rankraščio gale yra 34 puslapių priedas – augalų sąrašas. Jis surašytas ne J. Pabrėžos, tik antrašte „Rejestr roslyn z Flory pruskiey, do ktrych nazwiska Żmudskie są potrzebne“ ir 11 puslapių rankraščio priedas „Supplementum Dictionarii Botanici Latino-Samogitici“ – jau J. Pabrėžos ranka.

Rankraštis „Waardaa tayslynynee“, nors ir išgulėjęs 170 metų, lengvai įskaitomas. Kadangi vardynas buvo parengiamasis darbas, daug pildymų, braukymų, taisyimų, parašėse pastabų. Tačiau variant visus J. Pabrėžos rankraščius, galima tik stebėtis jo nepaprastu darbštumu ir tvarkingumu. Tai pastebėjo ir prof. A. Salys: „Ypač mokslinio turinio rankraščiai rašyti dailiai, atsidėjęs... Taigi ne be reikalo Valančius Žem. Wisk. sako: Be galo darbus zokaninks, niekumet nespie. Wos atkalbiejes poterus ir kitus apejes žigius, diena isz dienos rasza“ (Salys 1985: 201).

Vardyne J. Pabrėža pateikia 716 augalų pavadinimų. Jie išdėstyti ne abėcėlės tvarka, sunumeruoti. Vardyno sandara paprasta: kairėje pusėje – lietuviški augalų pavadinimai, dešinėje – lotyniški atitik-

menys, pabraukti tiesių brūkšniu. Lietuviškus pavadinimus nuo lotyniškų skiria brūkšnelis. Prie kiekvieno pavadinimo stačiuose skliaustuose toje pačioje eilutėje – vokiškas atitikmuo, pvz.:

Rozmaryns – *Rosmarinus*. – /: Rosmarin/.

Weriony – *Veronica*. – /: Ehrenpreis/.

Vardynas pagal švedų gamtininko K. Linėjaus sistemą suskirstytas į 24 klases (J. Pabrėžos – gaujas). Akivaizdu, kad J. Pabrėža naudojosi K. Sprengelio 1825 m. išleista *Linėjaus augalų sistema (Caroli Linnaei Systhema vegetabilium*, Ed. 16, curante Kurt Sprengel, Göttingae, 1825). Šį veikalą J. Pabrėža mini *Taisliaus* pratarinėje pateiktame literatūros sąrašė (Pabrėža 1900: 11).

J. Pabrėža toje pratarinėje rašė: „Kožna viena augmė turi savo padalijimus į gaujas, rėdas, veisles ir skirtis <...> augmė kai kada turi ženklus atmainingus <...> tada augmės daro skirtyje atmainas“ (Pabrėža 1900: 25).

Pagal K. Linėjaus sistemą vardyne yra pateiktos ne tik augalų klasės, bet ir eilės. Klasės (gaujos), eilės (rėdos) vardyne žymimos romėniškais skaitmenimis. Klasės ir eilės turi pavadinimus, kuriuos J. Pabrėža yra vertęs iš graikų ir lotynų kalbų, pvz.: I gauja – *vienvyrė* (monandria), II gauja – *dvivyrė* (diandria), XIII gauja – *daugiavyrė* (polyandria), XXI gauja – *viennamė* (monoecia); 2 rėda – *dvipatė* (digynia), *tripatė* (trigynia), *keturpatė* (tetragynia) ir kt.

Gauja (klasė) ir rėda (eilė) priklauso nuo augalo vyrukų ir motės. *Vyrukai* – ženklai gimities vyriškosios, o *motės* – ženklai gimities moteriškosios (Pabrėža 1900: 25). Taigi *monandria* teturi vieną vyruką žieduose, *triandria* – tris vyrukus žieduose, *monogynia* – žieduose viena motė, *monoecia* – toje pačioje augmėje ir vyriškieji, ir moteriškieji žiedai ir t.t.

Jau vardyne J. Pabrėža pateikia ne tik žiedinius augalus, bet remdamasis K. Linėjaus sistema 24-ąją klasę (gaują) suskirsto į 5 eiles. Tai paprąčiai (Filices), kerpės (Musci), skurkerpės (Lichenes), undenaugmės (Algae), grybšiai (Mycetes).

Beveik prie visų augalų vardyne pateikiami rūšiniai pavadinimai, atmainos (varietetai). Pvz.:

24. *Smylyga* (~smilga)². – *Agrostis*. – /: Straußgros/.

1. *S.* – *wysórtyyny* (~*S.* visurtinė). – *A. vulgaris*.

2. *S.* – *palyipneežy* (~*S.* paliepnėšė). – *A. stolonifera*.

3. *S.* – *baltooji* (~*S.* baltoji). – *A. alba*.

4. *S.* – *szónyyny* (~*S.* šuninė). – *A. canina*.

atm. α. – akóutaas narióóutaas (~akuotais nariuotais).

– β. – akóutaas trumpaas (~akuotais trumpais).

113. *Žiorkausy* (~žiurkausė). – *Myosótis*. – /: Mausohr.: /

1. *ž.* – *rieswažyidy* (~ ž. riesvažiedė). – *M. laxiflora*. *Bluff. Spreng.*

atm. α. *ž.* – mažžyidy (~mažžiedė). – *biflora*. *Bluff.*

2. *ž.* – *dyrwyyny* (~ž. dirvinė). – *M. arvensis*.

atm. α. *ž.* – soodžyidy (~sodžiedė). – *M. basiantha* *Bl.*

Rūšiniai epitetai J. Pabrėžos vardyne kaip ir K. Linėjaus sistemoje nusakomi dviem žodžiais. Jie dažniausiai versti iš lotynų kalbos. Paprastai jie rodo:

1. augalo augimo vietą, pvz.: *smylyga alpyynyyny* (~alpininė smilga), *bajoory dyrwoonnyyny* (~dirvoninė bajorė), *žiorkausy pórwynyyny* (~purvinė žiurkausė), *dyrsy stooguu* (~stogų diršė), *slíws nómyszksis* (~numiškis slyvas), *salduuyny pludóráti* (~plūduranti saldūnė);

2. augalo išorines savybes (spalvą, lapų formą, paviršiaus ypatybes), pvz.: *tabooks dydlaapis* (~didlapis tabokas), *palemoons miaelynysis* (~mėlynasis palemonas), *džiógma jóudooji* (~juodoji džiugma), *smylyga baltooji* (~baltoji smilga), *dyrsy beginkly* (~beginklė diršė), *dyrsy minksztooji* (~minkštoji diršė), *erayézyns balžanasis* (~balžanasis eraičinasis), *avyža gelswoóujeti* (~gelsvuojanti aviža), *badeklhudy tryžyidy* (~trižiedė badeklūdė), *pluudy smaytlapy* (~smaillapė plūdė), *žiorkausy swaydžyidy* (~svaidžiedė žiurkausė);

3. augalo individualias vidines ypatybes, medžiagą, kurios turi augalas, pvz.: *tylszky swaaygynáčioji* (~svaiginančioji tilskė), *perlie-weens kwapiingasis* (~kvapingasis perlėvenas), *tapalis balsaaarnešis* (~balzamešis tapalis), *wyiszny ruksztooji* (~rūgštoji viešnė), *awie-*

² Lenktiniuose skliaustuose – autorės perraša.

tie kaulynny (~kaulinė avėtė), erszkrooży terpetynóutoji (~terpety-
nuotoji erškrožė);

4. augalo paskirtį, pvz.: *meelisa aptiekynny* (~aptiekinė melisa),
agóuna myignešzie (~miegnešė aguona).

Vardyno tekste, po lotyniškų terminų, nurodomi sutrumpinimai
Bluff (kai kur *Bluf, Bl*), *Jundz, Jundzill, Link, Pers, Spreng (Spr), Smidt*.

Dažniausias sutrumpinimas *Bluf*. Sudarydamas vardyną J. Pa-
brėža naudojo lotynišką M. Blufo ir C. Fingerungo veikalu *Com-
pendium Florae Germaniae* (Norinbergae, 1825). Apie tai jis rašo
„Taisliaus“ pratarėje „Prajows weykala“ (Pabrėža 1843: 111). Ten
pat jis mini ir kitus šaltinius: Sprengel *Systema vegetabilium. Hand-
buch zur Erkennung*, Link *Species plantarum curante Dr. C. H. Per-
soon* ir kt.

Dar prieš sudarydamas vardyną, apie 1814 m. J. Pabrėža parengė
botanikos terminų lotynišką-lenkišką žodynąlį „Pakiet Wyrzawo Bo-
tanicznych Łatinsko Polskich“ (rankraštis saugomas Vilniaus uni-
versiteto bibliotekoje). Jį J. Pabrėža sudarė remdamasis *Compen-
dium Florae Germaniae*. Šio žodynelio pirmame puslapyje J. Pabrėža
pastebi: „Litery greckie, užyte w Dziele Compendium Florae Ger-
maniae oznaczajace Odmiany gatunku rosliń. α. znaczy a. β. – b. γ –
g.“ J. Pabrėža augalų atmainas vardyne ir „Taisliuje“ taip pat žymi
graikiškos abėcėlės raidėmis. Net kelių puslapių parašėse jis nuro-
do, ką panaudojo iš *Compendium*. Pvz., p. 33 – Organographia Or-
chidearum in principio Operis Compendium Florae Germaniae pag.
3, 4, 5... (Pabrėža 1814: 33).

Atmainas vardyne J. Pabrėža žymi *atmain*, *atm*, *at*, ir kaip smul-
kesnius taksonominius vienetus pateikia prie rūšinių aprašymų, pvz.:

176. *Ozeelis*. (~Oželis) – *Pimpinella* / :Biebernell./

1. *O. dydesis* (~O. didžiasis) – *P. magna*.

atm. α. *O. d. raaswasis* (~rausvasis). – *P. rubra*. Bluff.

β *O. d. saulietekynnis* (~saulėtekinis). – *P. m. orientalis*.
Bluff.

γ *O. d. paarkyrptasis* (~parkirptasis). – *P. m. dissecta*.
Bluff.

Kurdamas augalų terminiją, J. Pabrėža augalų pavadinimus lygi-
no su kitomis kalbomis. Vardyne pateikiami sinonimai, augalų pa-
vadinimai latviškai, rusiškai (lenkiškai), taip pat prūsiškai (buvu-
sios Rytų Prūsijos tarne) ir žemaitiškai, pvz.:

18. *Ósis* (~uosis). – *Fraxinus*. /: Esche/

1. *Ó.* – *wysórtynnis* (~visurtinis). – *Fraxinus excelsior*. – +. *že-
mąyt*. *Ósis*. –

łaatw. Ohsis. – *maskoļ* Jas, Jasen

– *pruus*. osis.

25. *Orariikszy*. (~Orarykštė). – *Iris*. /: Schwertlilie./

1. *O.* – *wookyszkoji* (~O. vokiškoji). – *I. germanica*.

+ *žemąyt*: Wylkadaalgeec wookyszkyiy (~Vilkadalgiai vokiš-
kieji).

– *pruus*. Wylkdalgei. – *łaatw*. Wilku

Sohbes. – *maskoļ*. Sabenik.

267. *Spągóuly* (~spanguolė). – *Oxycóccos* – /: Moosbeere/

1. *S.* – *pórwynny* (~purvinė). – *O.* – *palustris*. Sprengel. –

+ *žem*: Spągóulys (~Spanguolės). – *łaatw*:

Dscherwenes. *Mask*. kliukwa.

J. Pabrėža vardyne, vėliau „Taisliuje“, naudojo tik savo paties su-
rinktą medžiagą. Dauguma augalų, kurie randami visoje Žemaitijoje,
pavadinimai paimti iš šnekamosios kalbos. Straipsnyje „Pastabos,
liečiančios tobulos žemaičių floros sudarymą“ (Uwagi tyżące
się ułożenia doskonałey Flory Żmudzkiey), kurį 1922–1923 m. pa-
skelbė J. Elisonas, J. Pabrėža sako, kad tikras žemaičių botanikas
turi rinkti augalų vardus visuose Žemaičiuose ir Lietuvoje, tai pa-
pildytų žemaičių botanikos žodyną (Elisonas 1922: 46–51).

Sudarydamas vardyną, J. Pabrėža rėmėsi K. Linėjaus augalų sis-
tėma. Šią sistemą savo botanikos darbuose taikė Stanislovas Boni-
facas Jundzilas (1791) ir Juozapas Jundzilas (1830). Šių botanikų
darbai buvo parašyti anksčiau ir J. Pabrėža jau naudojo abiejų Jun-
dzilų veikalais. Vardyne randame jų pavardes prie tų augalų rūšių,
kurias ir jie aprašė. Gretindami J. Pabrėžos vardyną su S. B. Jundzi-

lo panašiu botanikos veikalu *Opisanie roslin w prowincyi W. X. L. naturalnie rosnących według układu Linneusza* (Wilnie, 1791), matome, kad abiejų šių veikalų struktūra labai panaši, tačiau J. Pabrėžos „Waardaa tayslynce Augimiu“ yra išsamesnis, jame išvardinta daugiau augalų, jų rūšių, formų, pavadinimų sinonimų, duodamos augalų atmainos (varietetai).

S. B. Jundzilas knygoje *Opisanie roslin... įžangoje „Zycie Karola Linneusza“* apibūdina botaniko K. Linėjaus darbų svarbą (Jundziū 1791: 76), o skyriuje „Układ Linneusza“ pateikia augalų klasifikaciją pagal K. Linėjų. Čia S. B. Jundzilas, kaip ir J. Pabrėža, nurodo 24 augalų klases. Pvz., klasa Jednopręcikowa, *Monandria*, ma kwiaty o jednym pręciku, klasa Dwupręcikowa, *Diandria*, dwa pręciki... Vis dėlto sugretinus abiejų botanikų augalų aprašymą matyti, kad S. B. Jundzilo tekstas skiriasi nuo J. Pabrėžos. Antai *Veriony* (~*Veronica*) J. Pabrėža nurodo esant net 18 rūšių, o S. B. Jundzilo *Przetarnik* (*Veronika*) randame tik 6 rūšis. Beveik prie kiekvienos augalų rūšies J. Pabrėža pateikia net po kelis šaltinius, išvardija atmainas, o S. B. Jundzilas duoda tik trumpą augalo apibūdinimą ir nurodo K. Linėjaus sutrumpinimą. J. Pabrėža jau ir vardyne pateikia daugiau augalų nei S. B. Jundzilas.

Taigi sugretinę šių dviejų botanikų veikalus, galime teigti, kad abu botanikai, nors ir laikėsi tos pačios sistemos, tačiau J. Pabrėžos vardynas nebuvo S. B. Jundzilo veikalui kopijavimas bei vertimas į žemaičių tarmę, o originalios sandaros parengiamasis darbas „Taisliui“. Jis pats surinkęs augalus rūpestingai juos aprašė, aišku, vadovaudamasis ankstesnių botanikų sistema.

Gretindami J. Pabrėžos parengiamąjį vardyną su „Taisliumi“, matome, kad abu veikalai yra sudaryti pagal tą pačią sistemą, tačiau „Taisliuje“ J. Pabrėža jau nuodugnai aprašė Žemaitijoje augančius augalus: nurodė daugelio rūšių radimo vietą, augalų dalis, žydėjimo laiką ir t.t.

Vardynas „Waardaa tayslynce Augimiu“ buvo J. Pabrėžos bandymas parašyti didelį botanikos darbą, sukurti gimtąja kalba terminiją, pritaikant lietuviškus augalų vardus, sudaryti šeimų, eilių, klasių ir kitokių formų taksonų pavadinimus. Šis vardynas – ne tik gairės

„Taisliui“, bet ir svarbus bei naudingas botanikos darbas sandaros požiūriu.

Rašydamas šį veikalą, autorius rėmėsi lotyniškais K. Linėjaus, M. Blūfo ir kitų botanikų veikalais. Versdamas iš lotynų ir lenkų kalbų, J. Pabrėža ieškojo tinkamų lietuviškų atitikmenų, taip pat greta lietuviškų pateikė latviškus, lenkiškus bei vokiškus atitikmenis.

Dauguma vardyne pateiktų augalų pavadinimų jau įėję į vartoseną, juos randame LBŽ, *Lietuvos TSR floroje*, LKŽ. J. Pabrėžos sukurti aprašytų augalų pavadinimai, terminai yra ne tik svarbūs kalbos faktai, bet ir dabartinės botanikos terminijos šaltinis.

Literatūra

- DAGYS J. 1937: Kaip kun. A. Pabrėža augalų vardyną kūrė. – *Gamta* 4, 231–235.
- ELISONAS J. 1922: Uwagi dotyczące się ułożenia doskonaley Flory Żmudzkiej. – *Kosmos* 1, 46–51.
- JUNDZIŪ B. S. 1791: *Opisanie roslin w prowincyi W. X. L. naturalnie rosnących, według układu Linneusza*, Wilnie.
- PABRĘŽA A. 1900: *Botanika arba Taislius Augiminis*, Shenandoah.
- PABRĘŽA A. 1843: Prajows weykala. – Taislės augumynis kōremy taalpynas augimys <...>. Par kōnyga Ambroziejō Pabrēža <...>. Yszdōuts Meetusy 1843, p. I–LVIII.
- PABRĘŽA A. 1814: Pakiet Wyrzawo Botanicznych Łatinsko Polskich (rankraštis).
- SALYS A. 1985: Kretingos vienuolyno lietuviški rankraščiai. – *Raštai* 2, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 199–201.
- VILUTYTĖ A. 1995: J. Pabrėžos botanikos terminų žodynas „Sryje Balsenyyny“ (1834). – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 35, 169–175.

DAS SYSTEMATISCHE WÖRTERBUCH BOTANISCHER TERMINOLOGIE VON J. PABRĘŽA „WAARDA TAYSLYNCE AUGIMIU...“ (1834) Zusammenfassung

J. Pabrėža (1771–1849) ist einer der berühmtesten Schöpfer botanischer Terminologie. Vor der Arbeit an dem grossen litauischen botanischen Wörterbuch „Taislius“ verfaßte der Autor einige Hilfswerke. Das wichtigste davon ist das erwähnte „Waardaa tayslynce...“, es entstand 1834. Darin sind 716 Pflanzennamen angeführt.

Offensichtlich wurde das von K. Sprengel 1825 herausgegebene Werk „Das System der Pflanzen nach Karl von Linné“ benutzt.

Darüber hinaus stützte sich Pabrėža auch auf lateinische Werke von B. S. Jundzil, D. H. Linkus und C. H. Person. Vergleicht man „Waardaa tayslyynee...“ mit Pabrėžas Opus magnum, können wir feststellen, dass diese Arbeit in jeder Hinsicht ausschlaggebend für „Taislius“ ist.

Die im Wörterbuch angeführten Pflanzennamen finden bereits praktische Anwendung und dienen als wichtigste Quelle botanischer Terminologie.